

Karen Margrethe Pedersen og Viggo Sørensen¹:

Om øg, heste og andre bæster

Læser man i de gamle bondedagbøger fra omkring 1800, finder man mange spredte notater om gårdens heste. Fx skriver Rasmus Stæhr på Farø (nord for Falster)²:

(12/11 1818:) *Om Eftermiddagen tog (vi) det brune Øi og den største brune Horse ind*

(16/8 1804:) *(vi har) tillige aget 1 Læs Giødske ud af Rug Laden hvor fjølle øyet havde staaet i Foraaret*

(18/6 1813:) *Om Aftenen satte (vi) toe af de Bester i Töyr, som havde gaaet i Brakmarken, saa og (= også) den sorte Vrenske Hest, som hidtil havde været inde*

(3/5 1802:) *samme Morgen var inløbet een Maløer (= ulykke) Nemlig een to Aars Plak (= plag) havde faaet det eene forbeen Brekket*

For nutidens læser er der to ting, som springer i øjnene: Det ene er, at Rasmus Stæhr har haft så mange heste; det andet, at han bruger så mange forskellige betegnelser for dem: øg, horse, fjøløg, bæst, vrinsk hest, plag.

Hvad antallet angår, må man betænke, at hestene var hans eneste trækraft. De skulle trække alle vogne og landbrugsredskaber, og særlig ploven krævede megen hestekraft. På Rasmus Stæhrs tid havde man stadigvæk den store, tunge hjulplov, der blev trukket af 4–6 heste, og som

¹ Forfatterne er redaktører ved hhv. Ømålsordbogen og Jysk Ordbog, og denne artikel bygger på de omfattende seddelsamlinger bag begge ordbøger.

² Utrykt manuskript i Landsarkivet for Sjælland; fotokopi i IDD. ms. 33.

krævede to mands arbejde, én til at styre ploven og én til at styre hestene. For den enkelte gård var det en belastning at skaffe foder til så mange arbejdsheste, så det var en lettelse, da man omkring 1830–45 fik svingplove på bøndergårdene; de kunne trækkes af 2 heste, og så bearbejdede de endda jorden bedre. Indtil da havde man "ligesaa mange Heste som Kvæghøveder, om ikke flere", som en gammel sjællænder fortæller.³ Men også efter at man fik svingplove, kunne antallet af heste være betragteligt: i 1910 holdt man på en middelstor sjællandsk gård (med ca. 20 malkekøer) stadig 5 arbejdsheste og 2-3 plage. På det tidspunkt skulle man bruge 3 heste for selvbinderen i hele høsttiden.

Hvad angår de mange betegnelser for heste, så afspejler de nødvendigheden af at have flere slags heste – sådan at ikke bare det øjeblikkelige behov for trækraft var dækket, men også det fremtidige. Man måtte vurdere – og benævne – hestene både efter deres alder, deres arbejdsduelighed og deres avlsværdi.

a) I alderen 0 til ca. 1 år forløb tilværelsen aldeles ens for han- og hunheste: føllene diede moderen i ca. 6 mdr., men blev derefter gradvis vænnet til fast føde, nemlig græs, rodfrugter og hø.

b) I alderen ca. 1 til 3-4 år udviklede hestenes muskulatur sig, og efterhånden kunne man begynde at vænne dem til seletøj – han- og hunheste hver for sig, da kønsdriften ellers ville skabe for meget uro. Omkring toårsalderen blev hannerne opdelt mhp. deres fremtidige rolle: nogle få blev udtaget til at være avlshingste, mens resten blev arbejdsheste. Og arbejdshestene skulle være rolige og pålidelige, så de blev kastreret. Hunhestene kunne bruges både som arbejdsheste og som avlsheste, og en del af dem blev drægtige allerede i toårsalderen.

c) Når hestene var 3-4 år, blev de betragtet som voksne dyr. De kastrerede hanner var sliderne blandt gårdens trækdyr, mens hunnerne blev brugt til lettere arbejde, i hvert fald i de perioder, hvor de var drægtige eller gav die til et føl – og det var for mange en næsten sammenhængende periode. Avlshingstene var for uregerlige til almindeligt arbejde, og det var kun store gårde eller professionelle avlere, der holdt hingste – medmindre en hel landsby anskaffede én på andelsvilkår.

³ H. Ussing (udg.): Ved Halleby Aa. Optegnelser af Karoline Graves. (1921) s. 117.

d) Ufrugtbare, syge og udslidte heste skilte man sig af med. Selv under optimale forhold var en arbejdshests rolle udspillet, når den var omkring 15-20 år.

I det følgende skal vi se, hvilke ord man brugte for de forskellige kategorier af heste – på forskellige steder og til forskellig tid.

Høst hos en husmandsfamilie på Langeland. De to tålmodige arbejdsheste styres af sønnen, mens moderen forker op, og faderen lægger læsset. Foto modtaget fra Sv.E. Pryds 1990.

1. Den voksne hest af hunkøn

På rigsmålet kalder vi den voksne hunhest en *hoppe*. Ordets oprindelse er uvis; det kendes fra omkring 1600 og er måske et hjemligt ord⁴, for tilsyneladende findes det kun i dansk – samt indlånt herfra i skånsk og bohusslensk dialekt. Bønder har nok kendt til den betegnelse – fra hestehandlere, senere fra litteratur og landbrugsskoler – men vi skal helt op i 1900-tallet, før ordet rigtig vinder indpas i dialekterne. Bon-

⁴ I Ordbog over det Danske Sprog (ODS), bd. VII, sp. 448 antages *hoppe* afledt af det enslydende udsagnsord; det kan lyde sært for en nutidsdansker, men brugt om heste synes udsagnsordet *hoppe* i ældre dansk at have haft betydningen "løbe i galop, galoppere". Denne betydning forekommer stadig i et mindre antal vestjyske kilder, fx følgende optegnelse 1965 fra Lemvig-kanten (top. 2436 Ferring): *Han havde også en gang en hest, der havde hovkræft med tilhørende halthed. Da den skulle fremvises for en køber, gav Kre Wøjstergaard karlen besked på at ... få den til at "happ"* (d.v.s. galoppere). Den dialektale udtale af *hoppe* har faktisk -a-!

den Lars Nielsen i Stavnholt (nord for København) bruger ordet *hoppe* i sin dagbog fra slutningen af 1700-tallet, fx: *Santi Hansdag* (1789) *folede den store brune hopp*, men det fremgår også af dagbogen, at han har læst Fleischers "Agerdyrknings-Katekismus" fra 1789 og altså kender fagsproget.⁵ Og det er som købstadsord, vi et halvt århundrede senere møder *hoppe* hos dialektforfatteren Niels Andersen (fra Randers-egnen), når en bonde karakteriserer degnen med følgende ord: *Han seiæ no Hop, nær vi Aijæ særr Øg, aa Hau, nærensti vi sæ Kalgu* (= han siger nu hoppe, når vi andre siger øg, og have, når vi siger kålgård).⁶

Bønderne brugte andre, ældre betegnelser for hoppen: *øg*, *mær* og *hors*.

Øg – den betegnelse Niels Andersen bruger – var de fleste steder det almindelige ord for en hunhest. Dette ord er fællesnordisk, en afledning til "åg" og har i god overensstemmelse hermed oprindelig haft betydningen "trækdyr". Orddannelsen er muligvis inspireret af det tilsvarende latinske *jumentum*. Allerede i 1400-tallet ses ordet dog også brugt specielt om hunhesten, og dét er siden blevet hovedbetydningen i de fleste danske dialekter – klart manifesteret i udsagn som: *du kan ride til bedækning med det røde øg* (Falster⁷) eller *øget er iffel* (= ifolet, drægtig) (Hanherrederne⁸). Op i vor tid, hvor betegnelsen *hoppe* slår igennem, lever ordet *øg* en tid videre i sammensætningen *føløg*, særbetegnelse for en hoppe, der er drægtig eller dier et føl. Men det usammensatte ord skifter betydning og bliver til et skældsord for en gammel udslidt hest.

Mær er et fællesgermansk ord; det findes i alle nordiske sprog og svarer til tysk *Mähre* og engelsk *mare*. På Bornholm, i Skåne og i Nordsjælland var ordet i brug helt op til omkring 1900, mens det i de øvrige dele af landet blev udkonkurreret af *øg* allerede fra slutningen af 1700-tallet. Dér led *mær* samme skæbne, som senere overgik *øg*: det

⁵ Sognefoged i Stavnsholt Lars Nielsens Dagbog 1789-94. (udg. 1978 af J. Dieckmann Rasmussen) s. 37.

⁶ Laust Skalle: Faaklaaring aa Beskryuels øuer et faalæ villelæ Gild (etc.) 1835. s. 6.

⁷ Opt. 1939, top. 842 Horbelev, ØMO-saml.

⁸ Opt. ca. 1890, top. 1316 Vust, DFS ms. 1922/24, kopi i JO-saml.

levede videre en tid i sammensætninger som *mærføl* og *mårføl*, overført også i *mærhaler* (en vestjysk betegnelse for fjerskyer); men ellers udviklede det sig til et skældsord om gamle eller genstridige heste: *stå nu, din mær* (Møn⁹); *kan du gå, din gamle mær* (Stevns¹⁰). I dag bruger rigsmålstalende kun ordet yderligere overført – om en strid kvinde.

Også *hors* er fællesgermansk, det samme som engelsk *horse* og tysk *Ross* – og i dansk rigsmål stadig bevaret i ordsproget *Mens græsset gror, dør horsemor*. Ordet er intetkøn i dansk: det hedder *et hors*. I gammeldanske kilder bruges *hors* både om heste i almindelighed og om heste af hunkøn. I dialekterne betegner ordet især en hest af hunkøn, og i den betydning var det kendt i Nord- og Nordvestjylland til omkring 1900, hvorimod det allerede omkring 1850 gik af brug i Midtjylland¹¹, på Øerne og på Bornholm¹²; i Syd- og Sønderjylland kendes det stort set kun fra 1700-tals-kilder. Ordet holdt sig længst i sammensætninger som *horseføl* – og endte ellers som skældsord.

Ordene *mær*, *hors*, *øg* og *hoppe* betegnede den voksne hunhest som sådan. Hvis det specielt drejede sig om en hest, der var med føl eller gik med et føl hos sig – eller i det hele taget blev brugt som avlsdyr – så kaldte man dyret *en følmær*, *et følhors*, *et føløg* eller *en følhoppe*, stort set på de samme steder og til samme tid, hvor andetleddene i forvejen blev brugt. Fx kan man i en gammel sjællandsk bonde dagbog læse, at *Den 28de oktober toge ieg fülle mære og føl paa stald*.¹³ Sammensætninger af typen *følhoppe* er i øvrigt lidt usædvanlige i dansk, men forekommer også i *griseso* og *kyllingehøne*; derimod findes der vist ingen *lammefår* eller *ællingeænder*. I Nordvestjylland overlevede

⁹ Opt. 1930, top. 626 Damsholte, ØMO-saml.

¹⁰ Opt. i 1930erne, top. 525 Strøby, ØMO-saml.

¹¹ Jf. følgende optegnelse fra ca. 1925, top. 2515 Ulfborg, IDD fællesjysk saml.: *da jeg gik i Skole i Tredserne i forrige Aarhundrede (dvs. 1860erne), da gjorde vi Nar ad de Børn, der kaldte et Øg eller Føløg for et Hors; Hors er gaaet fuldstændig af Brug, men nu er Øg ogsaa ved at gaa af Brug til Fordel for Hoppe.*

¹² Når Bornholm her nævnes side om side med Øerne, skyldes det, at man regner med tre danske hoveddialekter: jysk, øsmål og bornholmsk. De beskrives eller er beskrevet i hver sine ordbøger: jysk i H.F. Feilberg: *Ordbog over jyske almuesmål* (1886–1914) samt *Jysk Ordbog* (2000–); øsmål i *Ømålsordbogen* (1992–); bornholmsk i J.C.S. Espersen: *Bornholmsk Ordbog* (1908). Samlingerne vedrørende bornholmsk befinder sig i IDD.

¹³ Sognefoged i Stavnsholt Lars Nielsens Dagbog 1789-94 (udg. 1978 af J. Dieckmann Rasmussen), s. 33.

det usammensatte ord *hors* en tid som særbetegnelse for en (navnlig ung) følhoppe, efter at ordet ellers var fortrængt af *øg*.¹⁴

2. Den voksne hest af hankøn

Den gamle betegnelse for en hest af hankøn er ikke *hingst*, som mange måske tror, men *hest*. At *hest* først og fremmest har betydet "hanhest", ses af følgende drilske historie fra Køge-egnen:

Min far fortalte, at for mange år siden kom Rasmus Tækkemand engang ind til min farfar. Han skulle have hentet et læs brænde i skoven, og nu ville han spørge, om han kunne låne et par heste. Min farfar sagde: "Nej ... (pause) Men du kan gå ned i stalden og tage de brune øg".¹⁵

Tækkemanden bruger ordet *heste* om heste i almindelighed, men bonden driller ham ved at fortolke det som hanheste. Jyder ynder som bekendt en grovkornet pointe, og derfor lyder en tilsvarende historie fra Herning-egnen således:

Pæ Kresten ... var en nat udenfor i et ærinde, og da så han, at naboens hest var inde i hans kornmark. Næste morgen skælder Pæ nabodrengen ud ... Drengen, der var næsvis, benægtede det. "Jåw", sagde Pæ, "dæ lo'n hæstlo't i æ kuwn!" (= der lå en hestelort i kornet) ... "så wa de da't a wås", sagde drengen, "for wås æ en øg!" (= så var det da ikke fra vores, for vores er et øg).¹⁶

Betydningen "hanhest" kommer også klart frem, når den røde hoppe skal bedækkes, og man (med stivnede vendinger, kendt i hele landet) siger: *den røde er hestgal* (= i brunst), *den røde skal til hest* (= føres til hingst) – og efter vellykket bedækning: *den røde er afhestet*.

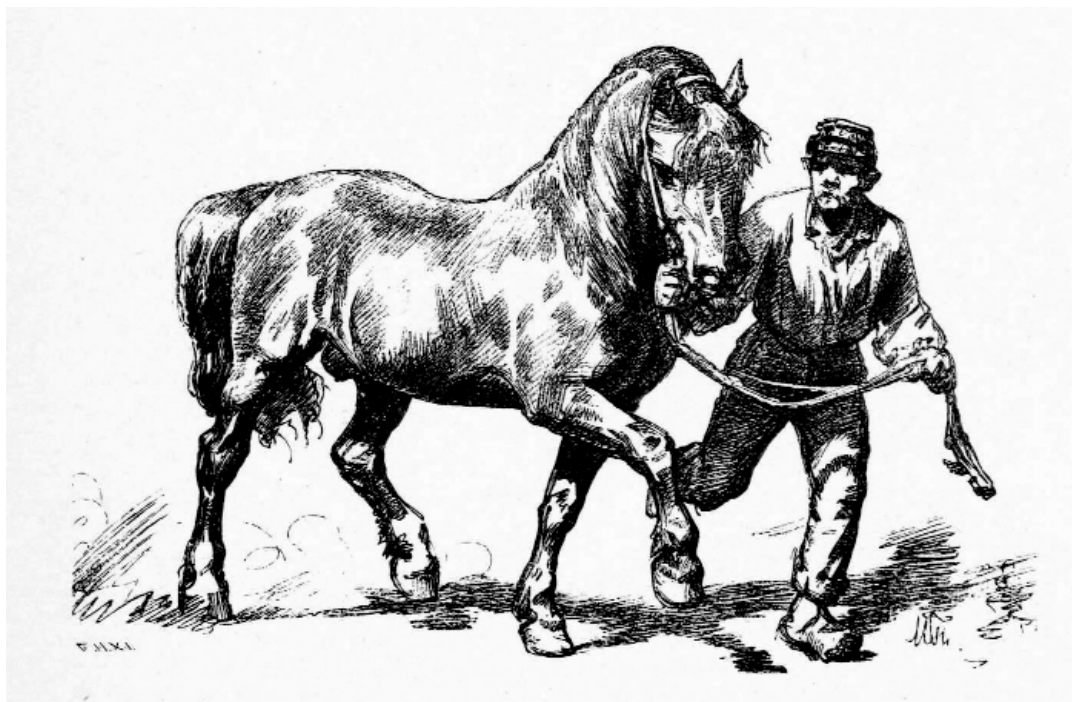
De fleste hanheste på bøndergårdene var, som tidligere sagt, kastrede; de var arbejdsdyr og måtte ikke være for livlige og uregerlige.

¹⁴ Det er formentlig i denne sær betydning, vi møder ordet (fra top. 1391 Vestervig) i Skattegraveren IV (1885), s. 167: *Så hændte det sig engang, at der blev "en håss å en føl hænn* (= et føløg og et føl væk) *får en mand i Ydby*". – Fra ældre kilder på Djursland og i Nordøstjylland kendes i øvrigt sammensætningen *horseøg* med samme sær betydning.

¹⁵ Meddelt 1970, top. 203 Kirke Skensved, ØMO-saml.

¹⁶ Opt. ca. 1950, top. 2551 Vorgod. JO-saml. Lydskriften er forenklet.

Den gamle hankønsbetegnelse *hest* har derfor i de fleste sammenhænge reelt dækket begrebet "kastret hest", og ordets betydning er umærkeligt skredet i den retning. Betydningsskredet kommer allerede til udtryk i kilder fra 1800-tallet, men formuleres sjældent så direkte som i denne sønderjyske fra 1930'erne: *Hingsten dænj spreng e øch, de kanj en hæst jo itj* (= hingsten, den springer, dvs. bedækker, øget; det kan en (kastret) hest jo ikke).¹⁷

Hingst som "prøves" (= forevises), formentlig på et dyrskue. Xylografi 1882.

Når det efterhånden blev den kastrerede han, man først forbandt med betegnelsen *hest*, så måtte der udvikles særbetegnelser for det stadig avledygtige handyr. Man kunne kalde den en *uskåret hest* (dvs. en ikke kastret hest) eller en *vrinsk hest*. Tillægsordet *vrinsk* er dannet i tilslutning til et gammelt germansk udsagnsord, som på bornholmsk hedder *vrønne*, på jysk *rønne*, og som har grundbetydningen "dreje, forvride". Ordet går på, at den brunstige hingst vrider på overlæbe og mule, samtidig med at den vrinsker. En *vrinsk hest* var den almindelige betegnelse på Øerne: *Pas på den vrinske ikke kommer for nær den brune* (hoppe), hedder det fx mundret i en sydfynsk kilde.¹⁸

¹⁷ Opt. 1937, top. 3017 Øsby, seddelsamling i IDD, kopi i JO-saml. Lydskriften er forenklet.

¹⁸ Opt. 1904, top. 1042 Kværndrup, ØMO-saml.

Til tillægsordet *vrinsk* dannede man navneordet *en vrinsker*, der blev den almindelige betegnelse i Midt-, Syd- og Sønderjylland, samt på Øerne (ved siden af *en vrinsk hest*). I Nord- og Østsjælland sagde man dog ikke *en vrinsker*, men *en vrinsk* (i bestemt form: *vrinsken*), og denne betegnelse var også den almindelige i Skåne og på Bornholm: *vrönskijn vrönnar, når hajn ser mär'n* (= hingsten vrinsker, når den ser hoppen), kunne man sige på Bornholm.¹⁹

I Nordjylland foretrak man helt andre ord. Nordvestjyder brugte ordet *springhest* – svarende til, at hingsten siges at *springe* øget; nordøstjyderne derimod talte om en *stodhest*, formentlig en fagglose lånt fra herregårdsstutterier. Førsteleddet er et fællesgermansk ord for hoppe eller hoppeflok, jf. tysk *Stute* (hvortil *stutteri* er dannet). Fordelingen af ordene *vrinsker*, *vrinsk*, *springhest* og *stodhest* fremgår i grove træk af kort 1.

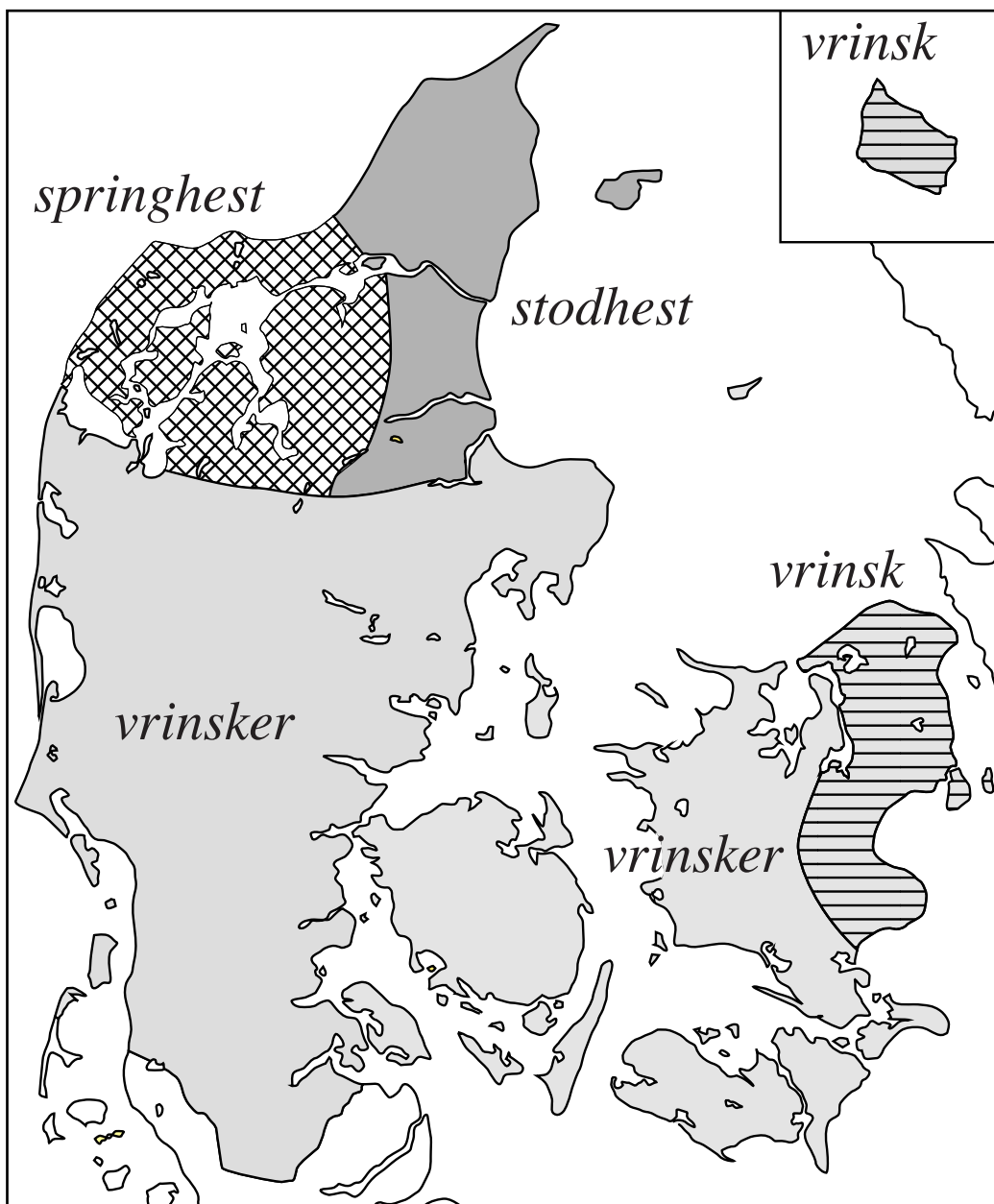
Ordet *hingst* er indlånt fra nedertysk og kendes i dansk fra 1500-tallet. Bønderne kendte naturligvis godt betegnelsen, men de begyndte først selv at bruge den fra slutningen af 1800-tallet, i takt med at deres egen hesteavl blev organiseret. Så kunne de sige fx, at *her på egnen havde vi en hingst, der hed Vigas, som avlede sådan nogle gode heste, der var så godt gående* (Midtsjælland ca. 1930²⁰).

De fleste steder havde man ingen særbetegnelse for den kastrerede hest; det var blot en *hest*. Men man kunne naturligvis sige, at hesten var *gildet* eller *skåret* eller (mindre folkeligt) *kastreret*, og i enkelte gamle kilder forekommer betegnelserne *gildehest* og *gilding*. Ordet *vallak* var kendt, i hvert fald i nyere tid, men det var ikke noget folkeligt ord. Det er lånt fra tysk, afhjemlet fra omkring 1560 og fortrinsvis brugt i militær- og handelskredse.

Så var der mere brug for at særbetegne en hest, der ikke var fuldt kastreret. Det kunne ske, at en af hanhestens testikler ikke var sunket ned i pungen, men sad oppe "i ryggen", som man sagde. Selv om den nedsunkne testikel så blev fjernet, vedblev hesten i reglen at udvise

¹⁹ J.C.S. Espersen: Bornholmsk Ordbog (1908, fot. genoptryk 1975), s. 392.

²⁰ Båndoptagelse 1976, top. 404 Veterslev, udskrift i ØMO-saml.

Kort 1. Dialektgloser for “hingst” (i grove træk).

kønsdrift og var urolig som arbejdsdyr – ja, flere kilder påstår, at det halvkastrerede dyr var mere ustyrligt end en ukastreret hingst og derfor måtte aflives. Hvor opmærksom man var på dette problem, fremgår af de mange, ofte egnsbestemte betegnelser.

Over hele landet er den halvkastrerede hest – i officiel landbrugsterminologi – blevet kaldt *klaphest* eller *klaphingst* (indlånt fra nedertysk *klop*-, hvor forleddet oprindeligt går på en gammeldags, ofte mislykket kastraktion vha. træhammer); disse ord er på Mors og spredt i dele af

Midt- og Østjylland blevet afkortet til en *klapper*. Men ellers er det helt andre betegnelser, man har brugt ude omkring. Først og fremmest sammensætninger, der går på den kun halvt udførte kastraktion: *halvskåret*, *halvvrinsker*, *halvgilding*, *halvkarl*, *halvtig* (hvor *tig* er en gammel-dansk betegnelse for bl.a. en hanhund). Men også mindre gennemskuelige navne som *søg* el. *sig* (udtalt med hårdt g og undertiden skrevet *søk*, *sik*), *vrænnik* (vel oprindelig en afledning til det tidligere nævnte udsagnsord (*v*)*rønne* = vride på mulen, vrinske), *urhest* el. *urhingst* (indlånt fra tysk, hvor forleddet ad indviklede veje viser tilbage til et

Kort 2. Dialektgløser for "klaphest" (i grove træk).

oldtysk ord for "kastriere").²¹ Fordelingen af egnsgloserne fremgår i grove træk af kort 2.²²

3. Den unge hest

Den helt unge hest kaldes overalt – og med et fællesnordisk ord – *føl*. Der er dannet mange kæleformer af ordet: *følle*, *følling*, *føllas*, *følbas-se*, *føllemand*, *følse*, *filse* mv. – ord, man brugte, når man kaldte på føllet, og som børn også kunne finde på at bruge til ældre heste.

Den lidt ældre, men endnu ikke voksne hest betegnes i almindelighed som *klod* (opr. *klodd*; også udtalt *kloj*, *klå(r)*, *kløjd* etc.) eller *plag* (opr. *plagg*; også udtalt *plak*). Hvornår den enkelte hest skiftede navn fra *føl* til *klod* eller *plag*, afhang meget af, hvordan den faldt til i seletøjet – fra starten ofte i spand med en ældre hest, som så fik den korte hammel (og dermed det tunge træk). Man kunne også markere selve overgangsfasen ved at kalde hesten en *følklod* eller *følplag*.

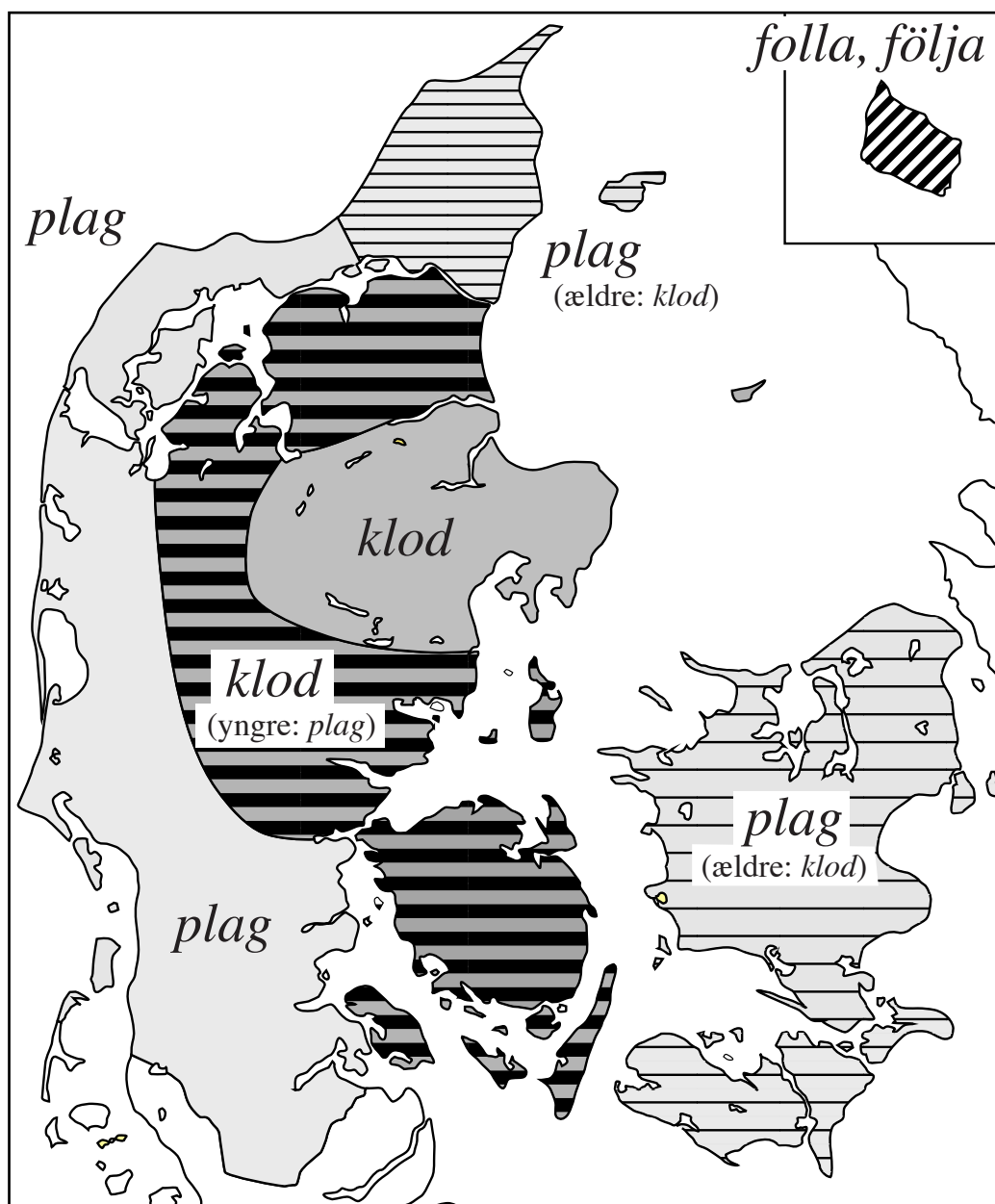
Både *klod* og *plag* er fællesnordiske ord, men deres oprindelige betydning er hhv. "klump" (måske også "sammenfiltret hårtot") og "tyk stok"; om ungheste bruges de altså overført – på samme måde, som når en halvstor knægt med klodset udseende og adfærd til forskellige tider er blevet kaldt en *prygl*, en *bengel*, en *tamp* – ja, og så netop også en *klod* el. *kløjter*. Som betegnelse for unghest er *klod* afhjemlet så langt tilbage som 1584, *plag* fra 1672.²³

Ordene har en relativt klar geografisk fordeling, som fremgår af kort 3: det hedder *klod* på Fyn mv. samt i Øst- og Midtjylland mellem Limfjorden og Kolding, desuden på Als, *plag* i resten af landet (undtagen Bornholm). Ældre kilder viser dog, at *klod* også har været brugt i Vendsyssel, på Sjælland og (især) på Lolland-Falster og Møn før 1850, og

²¹ Se nærmere ODS, bd. XXV, sp. 1468.

²² Handelsfolk og landbrugskonsulenter har haft brug for finere distinktioner end som så, når det drejede sig om kønsskavanker hos heste. En yngre landbrugshåndbog, Den lille Konsulent (3. udg., 1945) skelner således mellem en klaphingst med fejl ved én testikel og en urhingst med fejl ved begge. De gamle bondebetegnelser har en anderledes bred betydning – og dækker i visse tilfælde også en hest af usikker eller modstridende køns karakter.

²³ Otto Kalkar: Ordbog til det Ældre Danske Sprog, bd. II s. 534, bd. III s. 485, bd. V s. 811.

Kort 3. Dialektgloser for “unghest” (i grove træk).

omvendt viser nyere kilder, at *plag* har vundet frem på Fyn og Langeland, i Midtjylland og på Als efter 1900.²⁴ Når *plag* således har kunnet trænge frem på bekostning af *klod*, skyldes det bl.a., at *plag* var fag-glosen inden for professionel hesteavl og hestehandel²⁵ samt på landbrugsskolerne; men allerede forinden kan der være tale om påvirkning fra nedertysk *plack* – dels i forbindelse med 1700-tallets landbrugs-

²⁴ I Midtjylland ofte via mellemstadier, hvor *klod* en tid har holdt stand som betegnelse for specielt en unghest af hankøn (Salling og Herning-kanten), eller specielt for en unghest i alderen ca. 1–2 år (egnen nord for Horsens fjord).

²⁵ Alene fra Fyn blev der i årene 1830–34 årligt udført 600–1000 heste, og en stor del af disse var forinden opkøbt af holstenske, formentlig plattysk-talende prangere. Jf. Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand, bd. IX (1837, ved C. Dalgas).

faglige reformer, der var kraftigt inspireret sydfra, dels inden for hæren, som havde tysk kommandosprog indtil 1773.

Ordene *føl*, *klod* og *plag* betegner en ung hest uanset køn. Ville man præcisere hestens alder, brugte man sammensætninger af typen *år(ing)sføl*, *år(ing)sklod* og *år(ing)splag* (dvs. etårs-) – og derefter *to-*, *tre-* og evt. *fireårsklod* eller *-plag*. Ønskede man i stedet at angive hestens køn, brugte man forleddene *hest(e)-* eller *hingst-* til at betegne hankøn, *mær-* el. *mår-*²⁶, *horse-*, *øg-*, *hoppe-* til at betegne hunkøn – stort set på samme steder og til samme tider, hvor disse forled også blev brugt alene, undertiden dog sådan, at brugen af en sammensætning overlevede brugen af det tilsvarende usammensatte ord.²⁷ En lille fortælling fra Langeland viser et par af de kønsspecifikke ord i brug:

*Så snart den sidste skefuld var spist nytårsaften, skulle drengen og pigen kappes udenfor. Drengen skulle råbe: hestføl, tyrekalv, vædderlam, men pigen skulle råbe: horseføl, kviekalv, gimmerlam. Den der kom først, fik sit ønske opfyldt i det kommende år.*²⁸

Som det ses, påkalder drengen og pigen hver deres kønsfæller, drengen *hestføllet* og pigen *horseføllet*. Skikken er muligvis en rest af et gammelt frugtbarhedsritual.

I ældre bornholmsk behøvede man ikke at danne sammensætninger for at angive unghestenes køn, for her skelnede man mellem *inj folla* (= en ung hanhest) og *en följa* (= en ung hunhest). Det første af disse ord er fællesgermansk og kendes også fra de øvrige danske dialekter, men kun i meget gamle kilder. Ordet huskes længst i et par rim: *Rie, rie raanke, Hesting heer Plaanke, Folen heer Tavlegråe, dææ* (= den) *ska du rie på* (Falster²⁹), og: *af en klattet fole kan der blive en hest, af en snattet* (dvs. snottet) *dreng kan der blive en præst* (Sønderjylland³⁰).

²⁶ Når mange kilder har *mårføl* svarende til et usammensat *mær*, skyldes det lydrete udvikling af ældre former, svarende til oldislandsk nominativ *merr*, men genitiv (brugt som første led af sammensætning) *marar-*.

²⁷ Se fx J.Kr. Larsen: Bidrag til en Ordbog over Vendelbomaalet (1914) s. 171.

²⁸ Opt. 1861-62, top. 1138 Langeland; original i DFS, udskrift i ØMO-saml. – Det oplyses ikke, hvad ønsket gik ud på, men i en tilsvarende optegnelse 1909 fra Langeland (top. 1145 Bøstrup) fortælles det, at hvis drengen vandt, ville der blive født flest hundyrdyr det kommende år, og hvis pigen vandt, flest hundyr.

²⁹ Evald Tang Kristensen: Danske Børnerim, Remser og Lege (1896) s. 53; top. 842 Horbelev, udskrift i ØMO-saml.

³⁰ Opt. i 1880erne, top. 3061 Gram, DFS. ms. 1922/71, kopi i JO-saml.

Den anden af de bornholmske særbetegnelser, *följa*, er en fællesnordisk afledning til *föl*. Ordet kendes også fra Vendsyssel og Djursland, hvor det har overlevet helt op mod 1900. Et replikskifte fra 1800-tallets Djursland lyder således: *No saa a te Ras, han ku ta Øgen ud* – "*thu a tøkkes, Fyllin sku astei idau*" – "*ja men saa skal hun gaae nær for, ja o saa Heisten fier for*" (= nu sagde jeg til Rasmus, at han kunne tage øgene ud (til markarbejde); "men jeg synes, hoppeplagen skulle af sted i dag"; "jamen så skal hun gå til venstre (hvad der er lettest) og hesten (det kastrerede arbejdsdyr) til højre".³¹

Endelig kan man også finde ordet en *horse* brugt om en ung hoppe. Ordet er optegnet på Sydsjælland, Falster og Østlolland, hvor den voksne hoppe forhen hed et *hors*. Horse er formentlig en diminutivform, en slags kælenavn til *hors* – ligesom *følse* til *føl*, og *lamse* til *lam*.

4. Heste i almindelighed

Det er ikke altid, man har brug for at skelne mellem han- og hunheste, yngre og ældre heste, kastrerede og uskårne. Det gælder fx, når man taler om gruppen under ét (*har du givet hestene?* – underforstået: foder), eller når man taler om hesten som art betragtet (*hestehandler*, *hestestald* etc.)

Som fællesbetegnelse er ordet *hest* udbredt på Øerne, i Sønderjylland³² samt dele af Vest- og Sydjylland. I disse egne var *hest* også særbetegnelse for hanhesten, og man måtte derfor lade det fremgå af samtalen eller situationen, om det var hanhestene, man talte om, eller hestene i almindelighed. Det var det, der "gik galt" i anekdoterne i afsnit 2. I det øvrige land kendte man nok *hest* som fællesbetegnelse, men kun som landbrugsfaglig glose; selv brugte man andre betegnelser, i hvert fald før 1900-tallet.

³¹ Opt. 1828, top. 1952 Virring, NkS ms. 812e, fasc. IV. Jf. Sprog og Kultur, bd. XXVIII, s.127. "Lydskriften" er forenklet og tegnsætningen ændret.

³² I en optegnelse 1859 ved K.J. Lyngby fra top. 3074 Agerskov hedder det således, at *hest kan siges om en Hest i Afstand, naar man ikke ved, om det er (en) Han eller Hun*. NkS, ms. 812kh, fasc. III, kopi i JO-saml.

I Nord- og Østjylland samt på Sjælland, Møn og Lolland-Falster kunne man bruge betegnelsen for hunhesten, *øg*, som fællesbetegnelse, og det samme gjaldt i de sydligste dele af det gamle danske sprogområde, Angel og Fjorde. Den generelle betydning fremkom især, hvor man talte om alle sine heste under ét, fx: *har du muget under øgene* (Sjælland³³), eller når man i gamle landsbyvedtægter fra de nævnte egne talte om *øg og fæ(kreaturer)*, *øg og høveder* (= heste og køer) under ét. Men også om et forspand faldt det naturligt at bruge fællesbetegnelsen *øg*: *I Flertallet siges Öggen (= øgene) uden hensyn til Kønnen, men Hesten (= hestene) ... kun om Handyrene ... Er der kun et Dyr at spænde for, siges efter Kønnen enten Hestene (= hesten) eller Ögge (= øget)* (Vendsyssel³⁴). Og det hedder sammesteds *øgsfællig*, når to naboer går sammen om heste og vogn til fælles kørsel.

Også på Bornholm kaldte man hestene for *øg*, men her var *øg* ikke samtidig en særbetegnelse for hunhesten; *øg* betød slet og ret "hest". Ville man angive hestens køn, kunne man så sige *mær* eller *mærøg*, hhv. *hest* eller *hestøg* – idet orddannelsen *mærøg* og *hestøg* svarer til *tævehund* på rigsdansk. Og så hed det naturligvis ikke *hestestald* og *hestefoder*, men *øgstald* og *øgfoder*.

Helt parallelt med *øg*, men århundreder før, synes hunkønsbetegnelsen *hors* at have udviklet sig til artsbetegnelse. Kun i enkelte gamle kilder, især fra Sjælland, finder man det usammensatte ord *hors* brugt sådan, men i sammensatte dyre- og plantenavne er det bevaret vidt omkring helt op til vore dage: *horsegøg* el. *horsegumme* (fuglen bekkasin, der frembringer en "vrinskende" lyd med sine styrefjer), *horsetidsel* (en art tidsel, der i gamle dage blev brugt som hestefoder), og *horsekød* (den løse og dårlige tørv øverst i mosen; optegnet i det mellemste og sydlige Vestjylland). Iflg. flere ældre optegnelser fra Øerne lod man i gamle dage gæslingerne gå gennem *et horseben*, *en horsekæbe* eller *en horsepande*; så blev de usynlige for glenten, den værste gæslingetyv af alle.

³³ Opt. i 1930erne, top. 14 Asminderød, ØMO-saml.

³⁴ J.Kr. Larsen: Bidrag til Ordbog over Vendelbomalet (1914) s. 506.

Endelig kunne man i størstedelen af landet bruge fællesbetegnelsen bæster om han- og hunheste: *Han hå fåt e Pa pæen Bæster – ed brown fem Ors Øeg å en swot oet Ors Hest* (= han har fået et par pæne heste: en brun femårs hoppe og en sort otteårs hanhest) (Djursland³⁵). Ordet *bæst* er lånt fra latin (via nedertysk og fransk) og belagt i betydningen "hest" så langt tilbage som 1571. Grundbetydningen er ellers "dyr" (jf. fransk *bête*), og skreddet i betydning forklares vel ved, at hesten i sin egenskab af arbejdsdyr er det dyr i bedriften, man har været mest afhængig af og først har tænkt på. Denne forklaring støttes af følgende oplysning fra Vestjylland (hvor alternativet til *bæst* ganske vist – ligesom i Sønderjylland – er *hest* og ikke det netop nævnte *øg*): *æ bester brugtes fortrinsvis om arbejdsheste i funktion, sjældnere om heste på græs, som gerne betegnedes æ hæst*.³⁶ Her har vi så også forklaringen på, at man *sled som et bæst*, men at man kørte med så og så mange *øg* hhv. *heste* for stadsvognen. Når ordet *bæst* kun sjældent trængte ind som forled, men nok som efterled i sammensætninger, skyldes det vel, at *hestestald*, *øgtøj* (= seletøj) mv. ikke var forbeholdt *arbejdsbæster*.³⁷

Den geografiske fordeling af fællesbetegnelserne *hest*, *øg* og *bæst* fremgår i grove træk af kort 4.

5. Den nedslidte hest

I Blichers Æ Bindstouw får dragonhesten Messingjens efter lang og tro tjeneste et syvårigt otium.³⁸ Men sådan gik det ikke for sig i virkelighedens verden – og især ikke for bøndernes arbejdsheste; det var der ikke vinterfoder til. Når markarbejdet var overstået senest omkring 1. november, blev de nedslidte heste sorteret fra – de ringeste af *kulerne*, *krikkerne*, *rallikerne*, *pillikerne*, og hvad man nu ellers kaldte dem; *de gamle øg*, eller blot *øgene* (med en nedsættende drejning af artsbetegnelsen). I ældre tid blev de jaget af gårde, og som det hedder i en sjællandsk kilde: *De ... måtte klare sig selv. De samlede sig i flokke og løb om. De blev så rakkede og lådne. De hed udgangsøgene*.³⁹

³⁵ Opt. 1930, top. 2027 Knebel, JO-saml.

³⁶ Seddelsamling fra top. 2533 Velling, IDD, kopi i JO-saml.

³⁷ Fra Tåsinge og Langeland kendes dog en *bæstelade* og en *bæstelo*.

³⁸ St.St. Blicher: Æ Bindstouw (1842) s. 41f.

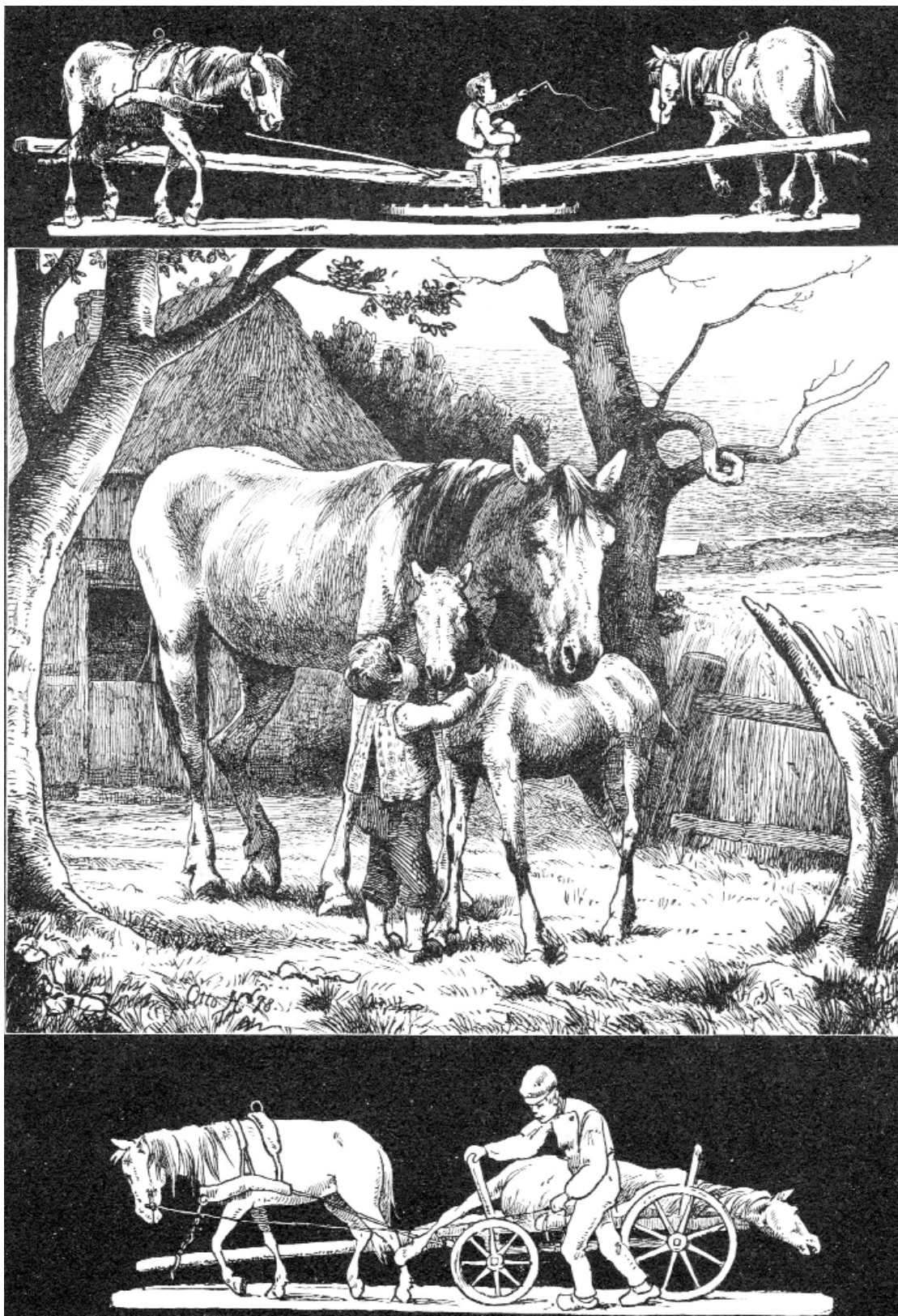
³⁹ Opt. 1939, top. 11 Tikøb, ØMO-saml.

Kort 4. Dialektgloser for arten "hest" (i grove træk).

I nyere tid undgik de at dø af sult og kulde: de blev i stedet skudt og solgt. Herefter sejrer betegnelsen *helmisser*, egentlig *helmisse-øg* etc. Forleddet er den dialektale udtale af *helligmesse*, det gamle katolske navn for *allehelgensdag* (1. november – omkring den tid, hvor de måtte af med livet).⁴⁰

⁴⁰ Nutidens unge kender formentlig bedst allehelgensdag via det angelsaksiske navn på aftenen før: *Halloween* (egl. *All Hallow Even* = alle helgeners aften).

Billeder af hestens liv. Xylografi 1886. Livet gik med arbejde (mest trøstesløst i en heste(om)gang som vist foroven), i tidens fylde blev kadaveret af det udslidte dyr kørt væk (nederst). Følloget havde det formentlig lidt lettere, så længe hun havde sit føl hos sig (det store midterbillede).

6. Sproget og hestene

Det er sjældent, man tværs hen over de danske dialekter finder et betydningsfelt dækket af så mange ældgamle (fællesgermanske eller fællesnordiske) ord med så bred geografisk udbredelse og så få indholdsnuancer – som vi har set her mht. heste. Både ordenes alder og den ringe variation er tegn på, at de har været i fast brug – af mange mennesker, i stadigt gentagne situationer, generation efter generation.

Hesten var jo det uomgængelige trækdyr (medmindre man kunne og ville nøjes med stude). Fortidens hovbønder skulle ikke bare yde så og så mange *gangdage* (med arbejdsindsats af en mand), men også et fastsat antal *spænddage* (hvor man skulle møde med sit forspand); en senere tids selvejere måtte nøje afveje behovet for *bed* (= arbejdsindsatser i marken), egen transport og *ægt* (= pligtkørsel for det offentlige) over for omkostningerne til hestefoder (bl.a. havre). Havde en husmand ingen heste selv, måtte han låne sig frem hos gårdmændene, havde han kun én, måtte han *makke sammen* med en nabo, når der skulle spændes for selvbinderen eller køres til by. I en mængde dagligdags situationer drejede det sig om heste – man beskæftigede sig bestandig med dem og talte om dem. Som en embedsmand fra 1800-tallets Ålborg udtrykte det: *Da Øg ere Bondens vigtigste Hjælpere ved hans Dont ... saa gaaer hans Tale naturligviis ogsaa fornemmelig ud paa Øg, Øghøvder, Øgkretter, Øghandel, Øghvingel, Øgprang og Øgheld*.⁴¹

Men som vi har set, var en hest ikke bare en hest. Alder, køn etc. var afgørende for, hvad den kunne bruges til. De mange særbetegnelser – som Rasmus Stæhrs *øg, horse, føløg, bæst, fole, plag, en vrinsk hest* – har hørt til det centrale ordforråd; de har (med et moderne udtryk) haft stor kommunikationsværdi, og man har hen over lange tidsrum holdt sig til de hævdvundne ord – mens meget af det øvrige ordforråd var underkastet skiftende modeluner. Selv når enkeltgloser i nyere tid blev udskiftet under påvirkning af købstadssprog, handelssprog og hesteavlens fagsprog – som når *øg* bliver erstattet af *hoppe* om hunhesten og af *hest* som fællesbetegnelse – så overtog de nye betegnelser de gængsles betydning stort set uændret.

⁴¹ Opt. 1811, top. 1185 Bindslev, NkS ms. 811t, kopi i JO-saml. – *kretter* er den dialektale udtale af kreaturer; *hvingel* og *prang* er to lokalgloser for byttehandel.